

2. Булька А.М., Жураўскі А.І., Крамко І.І. Гістарычная марфалогія беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – 328 с.
3. Буслаев Ф. Опыт исторической грамматики русского языка. Часть II. Синтаксис. – М., 1858. – 428 с.
4. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові: На матеріалах пам'яток XVI ст. – К.: Наук. думка, 1967. – 286 с.
5. Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський Апостол. Літературно-лінгвістична монографія. Т. I–2. – Варшава, 1930. – 520 +192 с.
6. Півторак Г.П. Українсько-білоруські мовні контакти // Українська мова. Енциклопедія /Редкол. Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – С. 681–682.
7. Русанівський В. Вступ // Історія української мови. Фонетика / Редкол. В.В. Німчук, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1979. – 368 с.
8. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.
9. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – 1054 с.
10. Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S. Gramatyra historyczna języka polskiego. – Warszawa: WUW, 2006. – 580 s.

Джерела

Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. – К., 2005. – 600 с.

The article deals with verbal tense forms in the original manuscript XVI c. “Revisions of Ukrainian Fortresses in 1545”. The structural particularities of the present, past, pluperfect and future verb forms represented in the documents are analysed.

Key words: verb, the present tense, the past tense, the pluperfect tense, the future tense.

Ю.М. Пацаранюк

ЧАСТКИ ЯК АКТУАЛІЗАТОРИ ІРОНІЧНОГО СМІСЛУ РЕЧЕННЯ

Синтаксичний рівень, або сферу речення й тексту, прийнято аналізувати як найвищий рівень існування й функціонування мовних одиниць. Така позиція речення зумовлює високий рівень абстракції семантики, яка притаманна йому. “Значення речення, по суті, відповідає ситуації чи її частині, яку сприймаємо або маємо намір описати, причому ситуації не конкретної, а узагальненої сукупності структурно подібних випадків” [4, 143].

До найбільш актуальних у сучасній синтаксичній теорії належать питання взаємодії формально-граматичних і семантичних показників у реченні, проблеми типології синтаксичних зв'язків і семантичних відношень, різні аспекти функціонування синтаксичних одиниць. Причому граматичні форми, які раніше розглядалися розрізнено і формально, сучасна синтаксична наука розглядає комплексно, у взаємозв'язку форми і змісту речення як багатоаспектної одиниці. Це стосується також цілої низки суб'єктивно-модальних форм, а зокрема часток, які прийнято вважати відносно замкненою групою модальних слів. Частки здебільшого використовують для утворення нових додаткових смислів, адже вони виявляють широкі комбінаторні контекстуально зумовлені властивості.

Проблема функціонування часток у структурі речення, визначення їх семантико-синтаксичних особливостей вирішується у мовознавстві по-різному. Деякі дослідники називають частки модальними актуалізаторами [2, 23-27] через їхню функцію виділення смислових компонентів висловлення. Введення модальних та емоційно-експресивних актуалізаторів у тканину речення служить важливим засобом емоційного та семантико-синтаксичного виділення окремих слів і цілих синтаксичних блоків. У реченні частки створюють ефект присутності особи мовця, вони наділені певною інформацією про нього, оскільки виражають подану ним емоційну та раціональну оцінку твердження [2, 23].

Синтаксична природа часток у лінгвістиці знаходить неоднозначне тлумачення і підтверджується їх винятковим вживанням у реченневих структурах. Так, автори “Граматики української мови” І.Вихованець та К.Городенська вказують на те, що частки сьогодні отримали статус морфеми синтаксичної сфери, тому що, “подібно до синтетичних морфем, не мають лексичного значення, але, на відміну від них, функціонують не в складі морфологічного слова, а обслуговують здебільшого сферу синтаксичного слова та сферу синтаксичної одиниці-конструкції-речення, виділяючи та підкреслюючи тему або рему при актуальному членуванні речення чи

створюючи тип речення за комунікативною метою, виконуючи тим самим різні комунікативні завдання, що свідчить про суто синтаксичне призначення часток” [1, 357].

В.Ткачук пропонує розглядати частки як “своєрідні реченнєві оператори” [4, 171]. Цю думку дослідник підтверджує тим, що частки відносно легко вилучаються із синтаксичної структури речення (за винятком окремих випадків, наприклад, творення умовного способу).

Окрему групу (а власне і предмет нашого дослідження) складають частки, які актуалізують у реченні іронічне ставлення автора до зображуваного. Мета нашої статті – довести, що частки у реченні можуть виконувати функції актуалізаторів прихованих смислів, а саме – бути виразниками іронічного значення того чи іншого висловлення.

„Особливістю вираження іронічного смислу є наявність двох смислових планів – наявного і прихованого, а кодування та декодування іронічної інформації, внутрішнього смислу іронічної інформації здійснюється через контекст, який дозволяє правильно зрозуміти вихідну ціннісну орієнтацію суб’єкта іронії. Отже, обов’язковою умовою реалізації іронічного смислу є відповідний контекст. Під контекстом розуміються умови і засоби виявлення тих ознак, котрі складають основу іронічного смислу, основним компонентом якого є імпліцитно виражена оцінка” [3, 71]. Саме завдяки контексту реципієнт розуміє внутрішній, прихований смисл речення з експліцитними актуалізаторами іронічного значення, серед яких ми виділяємо частки.

В окремих контекстуальних умовах частки можуть ставати семантичним ядром інформації, яку мовець має на меті імпліцитно повідомити (як наприклад, повідомлення іронічного змісту): тоді саме частка стає іплікатором первинного значення висловлення.

Процес формування іронічного смислу, на думку О.Калити, складається з трьох етапів. Розпочинається він у свідомості іронізуючого об’єкта і включає в себе перший підготовчий етап оцінки ситуації чи об’єкта. На його основі складається уявлення про об’єкт, відбувається суб’єктивізація, іронічне осмислення, у яке входять ціннісна рефлексія, пізнання ціннісного значення об’єкта ставлення, порівняння його з вихідним ідеалом суб’єкта, виявлення внутрішніх протиріч в об’єкті і ступеня невідповідності ідеалу. Другий етап іронізування – об’єктивізація іронічного ставлення, повідомлення іронічної інформації співрозмовникові-реципієнту. На третьому етапі відбувається декодування іронічного смислу реципієнтом [3, 70-71]

Мовні засоби, які беруть участь у кодуванні істинного смислу речення мають відбивати реальну характеристику об’єкта іронізування, але водночас приховувати її. Це стосується і часток – виразників іронічного суб’єктивно-модального значення, адже **іронічна модальність** – це вияв імпліцитної суб’єктивної модальності, яка виражає авторську аксіологічну позицію, протилежну до узуального значення речення-висловлення.

Основним принципом створення авторської іронічної модальності виступає значеннєва невідповідність, що є наслідком асиметричного використання мовної одиниці. Носієм іронічної модальності в мовленні є іронічне висловлення, за допомогою якого реалізується задум мовця досягнути іронічного ефекту, результативно вплинувши при цьому на співрозмовника.

Очевидним є те, що частки, формально і семантично ускладнюючи структуру речення, вносять нові модальні відтінки в семантику повідомлення. Варто також зазначити, що позиція часток у висловленні не є суворо фіксованою. Все залежить від позиції того члена речення, структуру якого вони ускладнюють. У структурі двоскладного речення частки можуть стояти у прислівній, а також у детермінантній позиції – у ролі ускладнювального компонента загальної семантичної структури речення тощо.

Як засвідчує опрацьований нами матеріал, чи не найчастіше для створення іронії використовуються видільні частки. Особливістю ускладнення реченнєвої структури такими частками є їх препозиція щодо члена речення, який вони ускладнюють, створюючи відповідний іронічний ефект.

Для логічного виділення, підсилення значення підмета чи поширювача об’єктного типу з метою зосередження іронії саме на ньому найчастіше вживається частка **навіть**, наприклад: *Як бачите, до грабіжників зацікавлення виявляє навіть міліція* (О.Чорногуз, I, 132) // декодування іронії: хто інший, як не міліція, мав би бути зацікавлений грабіжниками? *Я борюся проти окупантів української землі. За волю українського народу. За свою соборну українську державу...Ту саму, яку зараз “ненькою” називають навіть депутати Верховної Ради...* (Є.Дудар, 101) // депутати в першу чергу мають називати Україну ненькою; *Чоловіки змінюють не тільки політичні погляди. Вони змінюють краватки, квартири, часом навіть і шкарпетки...* (Г.Черінь, 16) // чоловіки мали б змінювати шкарпетки частіше, ніж квартири. У даних висловленнях видільна частка **навіть** вказує на особу чи предмет (суб’єкта дії – у перших двох реченнях та об’єкта дії у наступному), виділяючи її з

ряду інших, створює у повідомленні своєрідний “другий план”, підтекстно висловлюючи суб’єктивну авторську оцінку.

В останньому прикладі поширювач об’єктного типу, ускладнений видільною часткою, виділяється з ряду перелічених предметів як несумісний з ними і при цьому викликає іронічну усмішку. Подібну функцію стосовно ознаки предмета виконує частка *навіть*, ускладнюючи поширювач означального типу: *У кожного – своя правда, а у декого навіть не одна* (Перець, № 6, 2005, 7) // у висловленні іронічно схарактеризовано осіб, які вміють казати те, що потрібно чути іншим.

Іноді ця частка може ускладнювати не якийсь один член речення, а предикативну одиницю в цілому, задаючи іронічний тон уже на початку висловлення (оскільки займає препозицію в реченні): *Навіть якщо ти будеш безсмертним, страхова фірма знайде від чого тебе застрахувати!* (Перець, № 8, 2000, 2); *Навіть якщо ти не забобонний, одружуватися тринадцять разів не треба!* (Перець, № 9, 2004, 3); *Навіть якби президентом був небесний ангел, його все одна б недолюбливали за те, що підозріло безгрішний* (Перець, №5, 2005, 5).

Видільні частки **тільки** та **лиш** (лише, лишень) синонімічні за своїм значенням і надають слову, до якого відносяться, обмежувального відтінку. З метою створення іронічного контексту такі частки можуть ускладнювати структуру майже усіх членів речення:

1) підметів: *У пошани зараз тільки ті брехуни, які брешуть потрібне* (Перець, № 11, 2000, 3) // іронія у висловленні створюється в одному контексті зазвичай несполучених слів *у пошани – брехуни*; такий контекст створює відповідний тон висловлення, а подальший контекст *тільки ті брехуни, що брешуть потрібне* підсилюють іронічний ефект;

2) присудків: *До пухирів натре він ноги, до сьомого ітиме поту, тікати буде до знемоги, аби лиш обійти роботу* (УСЕ, 92); *Він трудящий наш народ в Раді представляє. Розкрива в дебатах рот лиш як позіхає* (УСЕ, 146); *Оцінював високо власну персону, злетіти хотів на Парнас із розгону, минуло з тих пір півстоліття, а він... усе ще лише набирає розгін* (УСЕ, 129); *Якщо без грошей – ти ніхто, то й з грошима ти – лиш гроші* (Перець, № 5, 2005, 2);

3) поширювачів об’єктного типу, як-от: *Усе життя мріяв одержати високе звання, а мені присвоїли лише ідентифікаційний номер* (Перець, № 9, 2000, 11);

4) поширювачів означального типу: *Увагу приділяючи зичливу, він виявляє думку колективу... Але у рішення рядки вклада лише свої думки* (УСЕ, 79);

5) поширювачів обставинного типу: *Його свідомість – загадковість. А загадковість саме в тім, що радий працювати на совість лиш за безсовісний калім* (УСЕ, 77) // у даному висловленні частка ускладнює поширювач обставинного типу із значенням умови;

б) неприслівних поширювачів: *Даремно він слів своїх не розкидає, завжди в нього принцип життєвий один, ніколи він звичок своїх не міняє, лиш раз на три роки міняє друзин* (УСЕ, 147) // у наведеному прикладі частка *лиш* ускладнює структуру неприслівного детермінантного поширювача з темпоральним значенням; *Тільки у нас вважають, що виживання – також життя* (Перець, № 8, 2000, 2) // у цьому реченні частка *тільки* ускладнює структуру неприслівного детермінантного поширювача з локальним значенням.

Видільна частка **хоч** (**хоч і**) в іронічних висловленнях зазвичай ускладнює структуру дієслівного присудка: *Це навіть добре, що об’явилися мільярдери, тепер народ хоч знатима, хто його пограбував* (Перець, № 5, 2005, 5). Однак вона може ускладнювати також поширювачі об’єктного та обставинного типу: *Щоб мати стартовий капітал, треба мати хоч стартовий пістолет* (Перець, № 3, 2000, 3); *А вже які вони танцюристи були – хоч і погано танцювали, зате довго, за цей час і свіженьке молоко могло скиснути в глечичку!* (Є.Гуцало, 462) // іронію в цьому висловленні створено за рахунок антифразисного вживання частин складного речення: перша з них виявляє ознаки оцінного речення з позитивною семантикою, друга, коментувальна за значенням, виражає негативну оцінку.

Особливістю таких конструкцій є те, що вони мають двочленну структуру: складаються з позитивної та негативної частин, які сполучаються на основі лексико-синтаксичного алогізму та антифразисних відношень. У позитивній частині обов’язково наявний експліцитно виражений компонент структури антифразисного висловлення позитивема. Друга частина антифразисного висловлення, побудована на синтаксичному алогізмі, є негативемою. Семантика негативеми ґрунтується на енантіосемічному переосмисленні. Буквально виражений зміст негативеми (поза контекстом іронічного висловлення) є негативним в аксіологічному плані.

Вказівні частки **це**, **то**, **ось** найчастіше ускладнюють структуру складеного іменного присудка. Особливістю їх є те, що вони стосуються всього присудка. Проте варто зазначити, що такі

частки практично не використовуються для створення чи підсилення іронічного ефекту в мовленні. Трапляються випадки іронічних висловлень, до складу яких входять вказівні частки, однак іронія в цих реченнях створена іншими засобами, частки ж функціонують тільки як обов'язкові компоненти складеного іменного присудка, наприклад: *Наш бруд, недбальство, лихослів'я, пияцтво – це не дикість, це така культура* (Перець, № 11, 2004, 4); *Кожна передвиборча компанія – то пік старої брехні з новим відтінком* (Перець, № 10, 2001, 13); *Часом найбільший промах – це припущені на адресу начальства влучні слова* (Перець, № 11, 2000, 11). Іронічного ефекту в таких висловленнях досягнуто за рахунок антонімічного протиставлення позитивними-негативними, поєднання їх в одному контексті (*бруд, недбальство, лихослів'я, пияцтво – це ... така культура; стара брехня - новим відтінком; промах – влучне слово*).

Підсилювального значення тривалості, незавершеності дії надає складеному іменному присудку частка **ще**: *Виявляється, центр Європи – це ще не Європа* (Перець, № 11, 2000, 11).

Досить часто автори іронічних висловлень, формулюючи думку, для створення іронічного контексту використовують цілу низку часток, актуалізуючи ними ті члени речення, в яких зосереджено іронічну оцінку: *Але через те, що вони – геніяльні, вони* (діти американців. – Ю.П.) *знайшли геніяльний вихід: зібралися по п'ятаку і найняли дуже старого і навіть бородатого сімнадцятилітнього гімназиста Петра Капця, що за один вечір з допомогою словника переклав меморандум українською мовою і віддрукував у двох примірниках, зробивши лише сорок п'ять помилок* (Г.Черінь, 77). Іронія у цьому висловленні досягається за рахунок підсилення ознаки видільними частками *навіть, лише*. Вилучивши їх з контексту, це речення набуло б значення звичайної констатації факту з негативною оцінкою, позбавленої іронічного погляду на предмет мовлення.

Як бачимо, роль часток у створенні чи підсиленні іронічного ефекту в реченні надзвичайно велика. Вони іронічно увиразнюють структуру речення, надають йому відтінку значення, що був запланований автором, і допомагають реципієнтові правильно сприйняти іронічне висловлення. Такому реченню характерна особлива, імпліцитно виражена оцінна модальність, продиктована інтенцією суб'єкта-іронізатора, яка містить аксіологічну позицію, протилежну за значенням до узуального змісту висловлення.

Отже, використання часток з метою надати висловленню відтінку іронії надзвичайно поширене в писемному мовленні, адже додавання модальної частки може змінити значення всього речення на протилежне. Найчастіше для цього використовуються видільні частки. Особливістю ускладнення реченнєвої структури такими частками є їх препозиція відносно члена речення, який вони ускладнюють, створюючи відповідний іронічний ефект. Суб'єктивно-модальні форми як своєрідні модифікатори значень компонентів речення (підметів, присудків, поширювачів – на формально-граматичному рівні членування) є одночасно актуалізаторами іронічних смислів у загальному змісті висловлення, оскільки саме в них концентрується прихований, іронічний смисл висловлення в цілому. З огляду на це, перспективним напрямком дослідження вважаємо подальший аналіз засобів вираження іронії на різних мовних рівнях, а також визначення типів іронічного смислу в межах речення, висловлення, тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / за ред. І.Вихованця. – К.: Унів. вид. "Пульсари", 2004. – 400 с.
2. Гальона Н.П. Функції модальних часток // Укр. м. і літ. в шк. – 1990. – № 11. – С. 23-27.
3. Калита О. Лінгвістична сутність іронії та семантичні механізми формування іронічного смислу // Українська мова. – 2006. - № 2. – С. 67-74.
4. Ткачук В. Категорія суб'єктивної модальності: Монографія. – Тернопіль: Підручники й посібники, 2003. – 240 с.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Гуцало Є. Позичений чоловік. Приватне життя феномена: Роман-диалогія. – Рад. письменник, 1982. – 711 с.
2. Дудар Є. Плацдарм. Гуморески. Анекдоти. Бувальщини. – К.: Феміна, 1996. – 391 с.
3. Гуцало Є. Позичений чоловік. Приватне життя феномена: Роман-диалогія. – Рад. письменник, 1982. – 711 с.
4. Перець. – 2001. - № 1-12. – 2002. – № 1-12. – 2004. – № 1-12. – 2005. – № 1-12.
5. Універсеп (універсальний словник епіграм), або ж УСЕ / Упоряд. В.Косяченко. – Чернівці: Буковина, 1998. – 304 с.

This article continues the cycle of author's researches about relation to determination of linguistic status of irony and its facilities of expression at the level of syntax. The question about relation to determination of ironical subjective modality and the functions of particles as express of ironical sense of suggestion are analysed in it.

Key words: irony, particle, ironical sense, subjectively modal value.

С. О. Педченко

МОДАЛЬНІ ЧАСТКИ В СУЧАСНОМУ ЛІНГВІСТИЧНОМУ ВИТЛУМАЧЕННІ

Пропоновану статтю присвячено проблемі дослідження семантики модальних часток у сучасній лінгвістиці. Основну увагу приділено з'ясуванню ролі аналізованих слів у формуванні семантичної структури речення, зокрема такого її складника, як модальність.

Ключові слова: модальні частки, партикулятив, модальність, субкатегоріальні модальні значення.

Актуальною проблемою лінгвістики було і залишається вивчення окремих груп службових слів, з'ясування їхньої лінгвістичної природи, семантичних меж, особливостей реалізації на синтаксичному рівні. Неабиякий інтерес для мовознавців становлять модальні частки як найменш досліджена лексико-граматична категорія, що займає особне місце в партикулятивній системі сучасної української мови. Аналіз наукової літератури доводить, що питання про частки загалом і модальні зокрема на сьогодні не знайшло свого остаточного вирішення. Пояснюється це особливостями функціонування партикул, а саме: багатозначністю, поліфункціональністю, нечіткими семантичними межами, тісним зв'язком із семантико-синтаксичною структурою речення, здатністю утворювати своєрідні партикулятивні комплекси, вступати в омонімічні відношення з іншими граматичними класами (сполучниками, прислівниками, модальними словами тощо).

У цьому зв'язку виняткової значущості набуває питання про семантику модальних часток, яке й стало **предметом** нашого дослідження. Ми ставимо перед собою **мету** шляхом аналізу еволюції лінгвістичних поглядів на модальні частки та фактичного мовного матеріалу з'ясувати специфіку їхньої семантичної природи.

Частки як невід'ємний складник мовної системи кидають виклик багатьом лінгвістичним теоріям і класифікаціям. Для них виявляються індиферентними такі дихотомії, як знак – денотат, синтагматика – парадигматика, частина мови – член речення, повнозначні – службові слова тощо [12, 103]. Стосовно наявності або відсутності лексичного значення в часток чи його характеру в мовознавчій традиції можна виокремити кілька поглядів, що водночас відображають історичний розвиток дослідження розглядуваного класу слів.

Наукове відкриття часток як окремого лексико-граматичного розряду пов'язане з ім'ям ученого-слависта, професора Ніжинського історико-філологічного інституту А.В. Добіаша, який сформулював диференційні ознаки часток і прислівників і тим самим установив антиномію між ними [7, 512]. Проте це не означає, що до цього моменту вчення про частки не існувало. Термін "частка" (лат. *particula*) прийшов у вітчизняну лінгвістику з "античної, яка, у свою чергу, перейняла його зі східних граматик (пор. арабськ. *hart* – частка" [3, 520]. Довгий час і в українських (О. Павловського, М. Дяченка, О. Партацького, О. Огоновського, С. Смалт-Стоцького та ін.), і в російських (М. Ломоносова, О. Востокова, О. Соболевського та ін.) граматиках побутувало широке розуміння партикулів. До цього класу зараховували всі службові слова, а самі частки доволі часто розглядали у складі інших частин мови. Частки, на думку більшості названих дослідників, – формально-граматичні "слівця", що не виражають жодного змісту, а лише відтіняють значення інших слів. Так, О.О. Шахматов, поділяючи досліджувані лексеми на дві групи – препозитивні й постпозитивні, розглядав їх як граматичне утворення особливого роду, що займає проміжне місце між службовими словами і морфемами [21, 99-100]. Як бачимо, семантика модальних часток у системному висвітленні не була предметом уваги лінгвістів старшого покоління. На зв'язок часток із категорією модальності вперше звернув увагу В.В. Виноградов, увівши до складу модальних партикулятивів не лише віддієслівні похідні, а й питальні, окличні, оптативні, порівняльні та ін. частки [3, 520-530]. Попри те, що вчений запропонував широке (частки мови, що слугують для вираження граматичних відношень)